

ІСТОРІЯ

УДК: 94(477) "1932/1933":364-54-053.2
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-1-1>

Ірина БАТЮК,
orcid.org/0000-0003-2381-3269
аспірантка кафедри історії України, етнології та краєзнавства
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
(Київ, Україна) irynabatiuk@ukr.net

СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ В ЗАКЛАДАХ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ОПІКИ УКРАЇНСЬКОЇ СРР В РОКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933

Автором аналізується становище сиріт та безпритульних дітей у закладах державної соціальної опіки у роки Голодомору-геноциду. Військові дії у роки Першої світової війни, Української революції й окупації України російським більшовицьким режимом спричинили значні політичні, економічні, а відповідно і соціальні, потрясіння, що негативно відобразилися на становищі українців. Діти України стали першими жертвами злочинної соціальної політики радянського тоталітарного режиму. Колективізація та розкуркулення селян, антилюдська політика хлібозаготівель, стали ґрунтовними факторами погіршення соціального середовища в Україні у 1930–1931 рр., наслідком яких стало збільшення дитячої безпритульності. Для ліквідації даного соціального явища у районних центрах починають виникати дитячі містечка, колонії, комуни і будинки. Не зважаючи на недостатнє матеріальне та продовольче забезпечення, відсутність мінімальних норм харчування, жахливі антисанітарні умови, вони були переповнені дітьми.

У статті доведено, що безпритульні діти, вилонені на вулицях міст і розміщені у сиротинцях, мусили боротися за власне виживання, адже не отримували і мінімальної норми харчування. Виснажені голодом, хворі вони перебували у жахливих антисанітарних умовах дитбудинків, що лише погіршували їхнє становище і збільшували смертність. Через це велика кількість дітей у пошуку порятунку була змушена тікати з установ опіки. Методологія дослідження ґрунтується на комплексі загальнонаукових (аналіз, синтез, метод порівняння), спеціально-історичних (проблемно-хронологічного, історико-системного) методів та принципів науковості й історизму. Наукова новизна дослідження полягає у детальному розгляді, на основі аналізу архівних матеріалів, продовольчих й матеріальних труднощів у функціонуванні дитячих будинків, жахливих санітарно-побутових умов, в яких перебували діти. Матеріали окремих архівних справ станом на листопад 2022 року нами вперше введено у науковий обіг.

Ключові слова: діти, заклади опіки, дитячий будинок, сироти, безпритульні, Голодомор-геноцид, смертність.

Ірина БАТЮК,
orcid.org/0000-0003-2381-3269
Postgraduate student at the Department of History of Ukraine, Ethnology and Local History
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine) irynabatiuk@ukr.net

THE SITUATION OF CHILDREN IN STATE SOCIAL CUSTODY INSTITUTIONS OF THE UKRAINIAN SSR DURING THE HOLODOMOR-GENOCIDE 1932-1933

The author analyzes the situation of orphans and homeless children in state social custody institutions during the Holodomor-genocide. The hostilities during the First World War, the Ukrainian Revolution, and the occupation of Ukraine by the Russian Bolshevik regime caused significant political, economic and social upheavals that negatively affected the situation of Ukrainians. The children of Ukraine became the first victims of the criminal social policy of the Soviet totalitarian regime. Collectivization, dekulakization, anti-human policy towards the peasants, became fundamental factors in the deterioration of the social situation in Ukraine in 1930–1931, which resulted in an increase in child homelessness. To eliminate this social phenomenon children's towns, colonies, communes and houses are beginning to appear in the district centers. Despite the lack of material and food providing, the lack of minimum food standards, and the terrible unsanitary conditions, they were overcrowded with children.

The article proves that homeless children caught on the streets of cities and placed in orphanages had to fight for their own survival, because they did not receive a minimum rate of nutrition. Exhausted by hunger, sick they were in horrible unsanitary conditions in orphanages, which only worsened their situation and increased mortality. As a result, a large number of children were forced to escape from state social custody institutions. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis and comparison method), special and historical (problem-

chronological, historical-systematic) methods and principles of scientificity and historicism. The scientific novelty of the study lies in the detailed consideration, based on the analysis of archival materials, food and material difficulties in the functioning of orphanages, horrible sanitary and living conditions in which there were homeless and orphans. As of November 2022, we have put the materials of separate archival materials into scientific circulation for the first time.

Key words: children, guardianship institutions, orphanage, orphans, homeless, The Holodomor-genocide, mortality.

Постановка проблеми. Становище дітей, як найбільш незахищеної категорії суспільства, цілком залежить від соціальної політики держави. На початку ХХ ст. відбулися значні політичні, економічні, а відповідно і соціальні, потрясіння, що негативно вплинули на становище українського суспільства, а особливо дітей. Російський комуністичний режим репресивними методами спустошував народне господарство України, використовуючи терор голодом як основний засіб поневолення українців. Прояви і наслідки соціальної кризи в суспільстві в першу чергу відчули на собі селянські діти.

Аналіз досліджень. Досліджувана у статті проблема, на жаль, недостатньо мірою висвітлена в українській історіографії. Становище дітей України в роки Голодомору-геноциду побіжно розглянуто у монографії відомого американського історика Т. Снайдера (Снайдер, 2011). Особливо уваги заслуговує наукове дослідження С. Кульчицького та Є. Шаталіної (Кульчицький, Шаталіна, 1989), які одними з перших комплексно розглянули перебіг Голодомору та становище дітей у цей період. Варто виокремити також розділ колективної монографії Інституту історії України НАНУ авторства відомого дослідника історії Голодомору-геноциду В. Марочка, який детально зупинився на висвітленні безпритульного й голодного дитинства (Марочко, 2012). Серед дослідників проблеми дитячої безпритульності й часткового її подолання шляхом розміщення дітей у притулках присвячено статті І. Шугальнової та Р. Молдавського (Шугальова, Молдавський, 2018). Діяльність всеукраїнської громадської організації «Друзі дітей» у подоланні безпритульності й наданні фінансової допомоги дитячим будинкам висвітлено у науковій публікації І. Шугальнової (Шугальова, 2019). Проте питання функціонування закладів державної опіки, їх продовольче, матеріальне забезпечення, санітарний стан не знайшли належного висвітлення і потребують подальшої наукової розробки.

Основою джерельної бази дослідження проблеми продовольчого й матеріального забезпечення державних закладів опіки, а також умов утримання в них дітей є документи і матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Цен-

трального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Саме опрацювання архівних матеріалів дало можливість виявити реальне становище дітей, яких вилучували з вулиць чи підкидали у дитбудинки, а основне – проаналізувати соціально-побутові умови закладів опіки та бездіяльність влади у справі допомоги дітям, які у роки Голодомору опинилися на межі виживання.

Метою статті є висвітлення на основі архівних джерел продовольчого, матеріального забезпечення закладів державної опіки та умов утримання в них дітей у роки Голодомору-геноциду.

Виклад основного матеріалу. На XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 р. було проголошено курс на індустріалізацію, але залишалося відкритим питання фінансового забезпечення. Єдино можливим рішенням, яке забезпечувало в умовах диктатури форсовану індустріалізацію, пов'язувалося з реорганізацією сільського господарства (Смолій, 2002: 356). Як влучно зазначає відомий історик Т. Снайдер, селяни не могли не чинити опору політиці, що спрямовувалася на позбавлення їх землі та свободи, тому колективізація поклала початок протистоянню між українськими селянами і радянською владою, що утверджувала свою владу репресивними методами (Снайдер, 2011: 37). Тоталітарний режим почав здійснювати державний терор у формі розкуркулення, фізично та морально знищуючи українських селян. Керівна радянська верхівка використовувала всі фінансові можливості країни для посилення економіки, особливо проведення індустріалізації, але цілком ігнорувала потреби соціальної сфери. Саме недбала соціальна політика стала основним підґрунтям кризових явищ у суспільстві, в першу чергу серед дитячого населення, що посилилися з моменту утвердження комуністичного режиму в Україні, апогей яких стався у роки Голодомору-геноциду.

Не дивлячись на складну соціальну й економічну ситуацію в державі, на початку 1930-х рр. була сталою негативна тенденція до скорочення кількості дитячих закладів опіки. Для порівняння, на початку 1924 р. в Україні діяло 1056 закладів інтернатного типу, на початку 1925 р. – 732, в кінці цього ж року – 584, на початку 1927 р. – 512 з відповідною кількістю дітей: 70 тис., близько

67 тис., понад 58 тис., більш як 51 тис. (Шугальова, 2019: 208). У 1929-1930 рр. на території УРСР функціонували 402 інтернатні установи, що опікувалися 45 860 дітьми, а вже у 1930–1931 рр. їх кількість становила 358 з 38 045 дітьми на утриманні (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1259. Арк. 81). Станом на 1 жовтня 1932 р. в Україні залишилося тільки 274 заклади, у яких перебувало 44 588 дітей (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 445. Арк. 175). Таким чином, прослідковуючи відношення кількості установ інтернатного типу та дітей, які перебували у них на утриманні, цілком очевидно, що значне скорочення їх чисельності жодним чином не вплинуло на зменшення контингенту, який залишався практично сталим. Це є прямим свідченням наростання у суспільстві явища масової безпритульності, крім того, стає очевидним складне продовольче та матеріально-технічне забезпечення дитячих будинків. Слід звернути увагу на суперечність кількості дитячих закладів опіки, які згадуються у різних звітах і зверненнях до радянського керівництва. На нашу думку, найбільш правдоподібними є дані про функціонування у радянській Україні лише 163 дитячих закладів державної опіки у 1931 р. (ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 479. Арк. 83), адже вони є більш реалістичними в порівнянні з даними за жовтень 1932 р. і відображають реальний стан речей, зважаючи на початок голоду, зростання безпритульності і скорочення мережі інтернатних установ.

Напередодні та в роки Голодомору всі дитячі будинки, які до ліквідації округ постачалися окремими кооперативними організаціями або міськими робкомами, були переведені на бюджет райспоживтовариств, які за рахунок залишку бюджету забезпечували їх харчами, одягом та взуттям за затвердженою від 17 травня 1930 р. нормою. За нормативами НКТоргу на одну дитину в інтернатній установі в місяць припадало 12 кг. хліба, 400 г. цукру, 200 г. маргарину, 800 г. круп, 500 г. риби, 833 г. м'яса, 130 г. масла, 2,5 шт. яєць (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 444. Арк. 2, 50). Але навіть такі мінімальні норми дитячі будинки не отримували місяцями. У стенограмі наради у справі остаточної ліквідації безпритульності, що відбулася в Наркоматі освіти 20 жовтня 1931 р., наведена узагальнююча цифра: харчування в дитячих будинках не досягає і 50% зазначених фізіологічних норм (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 483. Арк. 67). Відсутність матеріального забезпечення інтернатних установ і напівголодне існування в них дітей спонукало їх до втечі. Втікачі з дитячих будинків задля

порятунку від голодної смерті просили милостині чи займалися розбоєм в околицях, а все частіше вирушали до великих міст, тим самим стаючи джерелом збільшення дитячої вуличної безпритульності.

Всі заклади державної опіки потрапили у складну ситуацію, адже їх було виведено з державного централізованого постачання продуктами продовольства та промисловими товарами. Продовжувалася тенденція скорочення державного фінансування соціальної політики. Можемо стверджувати, що держава відмовилася виконувати обов'язки стосовно захисту найбільш вразливої частини населення – дітей. З усієї кількості будинків на держбюджеті для нормальних дітей числилося лише 4, для дітей з обмеженими можливостями – 11 (ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 797. Арк. 2). Радянська держава пов'язувала утримання дитячих закладів з виконанням непомірних норм хлібозаготівель районами. Наркомос у березні 1931 р. повідомляв, що у 160 районах УСРР, які не виконали плани хлібозаготівель, дитячі заклади знято з постачання. У зверненні до Центральної контрольної комісії Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції та Наркомату постачання заступник наркома освіти Полоцький характеризує критичну ситуацію, що склалася наступним чином: «цим районам заборонено з поточних хлібозаготівок постачати дитячі інтернатні установи, учителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків. З централізованого фонду для цих районів теж нічого не виділено. Це утворило катастрофічний стан з постачанням, особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів... Діти цих установ примушені тікати, чим збільшують безпритульність...» (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 444. Арк. 20). У зверненні до Г. Петровського Нарком освіти інформує про значне погіршення боротьби по ліквідації безпритульності, а відповідно і про матеріальний стан дитбудинків, у яких знаходяться діти голодні, босі і голі. Він повідомляє, що НКО одержав для дитбудинків з великими труднощами тільки 200 кіп мануфактури, що складає по одному – до півтора метри на одну дитину. Загалом, фінвідділи на місцях тенденційно скорочували кошти на утримання дитбудинків. Хоча Нарком фінансів й визнавав норми харчування, але затвердив на дитбудинки та боротьбу з дитячою безпритульністю 17 млн. 500 тис. крб. на місяць, замість 20 млн. 600 тис. крб. – суми необхідної для мінімальних потреб дитбудинків (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 438. Арк. 126). Власними діями Нарком сприяв скоро-

ченню мережі дитбудинків, внаслідок чого збільшував дитячу безпритульність. Адже, якщо аналізувати контингент безпритульних, то їх більший відсоток становили діти, які втекли з дитбудинків через їх поганий матеріальний стан.

Скорочення мережі інтернатних установ, їх перевантаженість примусили керівництво країни звернути увагу на проблему очищення дитячих установ від переростків та працевлаштування підлітків. Радянська влада розглядала цих голодних дітей як трудовий фонд для соціалістичного будівництва. Це стало фактично основною сферою діяльності Центральної комісії допомоги дітям (ЦКДД), якою у 1930 р. було працевлаштовано 6,5 тис. підлітків і профінансовано стипендії для 3 тис. випускників дитячих будинків, які навчалися у профшколах, технікумах, вузах (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 884. Арк. 104–105). ЦКДД при ВУЦВКу на засіданні 17 листопада 1931 р. постановила виділити 50 тис. крб. для поліпшення стану дитбудинків, доплату підліткам вилучених з дитбудинків до заробітної платні і загалом на поліпшення їхнього побуту, звернувши особливу увагу на Донбас (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 442. Арк. 40). Проте через відсутність гуртожитків, одягу і взуття та за браком початкових професійних навичок у дитячих будинках залишалося ще 10 470 переростків (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 412. Арк. 7).

Проблема переростків порушувалася на засіданні президії Запорізької міськради по розгляду питання стану будинку немовлят і зазначено, що «Запорізький будинок немовлят, що розрахований на 40 ліжок не може прийняти всіх дітей... Вважати за ненормальне перевантаження будинку немовлят замість 40 – 120, серед яких чимала кількість переростків, що повинні знаходитися в дитячих будинках Наросвіти» (ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 136. Арк. 284). Таким чином, влада навіть не намагалася вирішити проблему перевантаженості дитячих установ, а навпаки – навіть не замислюючись, поглиблювала кризові явища у їх функціонуванні.

Державні керівні та партійні органи знали про реальне важке становище дитячих закладів. Інформація про існуючий стан справ протягом першої половини 1931 р. надходили до Наркомосу звідусіль. Вже з 1931 р. надходили листи від керівного персоналу дитячих закладів з проханнями про допомогу. Зокрема керівництво Софіївської дитячої колонії №1 зазначало, що вони залишилися без будь-яких продуктів харчування для вихованців, а всі кооперативні організації Запорізької округи

відмовляються їх постачати, мотивуючи тим, що дитячі колонії зняті з планового постачання. Діти колонії уже довгий час залишилися без гарячої їжі, тому все частіше трапляються випадки, що вони залишають колонію і ідуть по суміжних селах здобувати для себе харч (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 444. Арк. 24). У доповідній записці на ім'я М. Скрипника завідуючий Качанівським дитмістечком повідомляє наступне: «стан дитячого містечка щодо харчування, одягу, взуття надзвичайно важкий, бо продуктів харчування від районних кооперативних організацій ми одержуємо в надзвичайно обмеженій кількості – зокрема щодо хліба, то на кожну дитину вдень райно відпускає 280 г. борошна, м'яса та риби ми не одержуємо зовсім. Що стосується жирів, то одержуємо на дитину пересічно 6,7 г., рештою продуктів як картопля, свіжі овочі тощо дитмістечко не забезпечено й кооперативні організації не дають... За офіційними розпорядженнями НКО, що вміщені в бюлетні за 1930 рік на кожного вихованця дитмістечка повинна відпускатися 500 г. житнього та пшеничного борошна та низку інших харчових продуктів, але ні – Райторгвідділ та Райно такої кількості не можуть відпустити за відповідними розпорядженнями Наркомпостачання» (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 444. Арк. 30-30 об.).

Листи із проханням про допомогу регулярно надходили до центральних та місцевих органів влади, тому вже у березні 1931 р. Наркомат постачання УСРР дав термінове розпорядження про позачергове постачання дитячих закладів, у тому числі й децентралізовано. У червні 1931 р. за спеціальною розрядкою Наркомосу України для 42 тис. дітей, які перебували в закладах інтернатного типу було відпущено 36 тис. кг. м'яса, 6 тис. кг. вершкового масла, понад 105 тис. штук яєць, інші продукти, а для санітарно-гігієнічних потреб надіслали 10 тис. кг. господарчого мила (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 444. Арк. 50, 60). Навіть для здорових дітей вказана кількість продуктів була абсолютно мізерною, не говорячи вже про виснажених, хворих вихованців дитбудинків. Щомісяця виділялася певна кількість продовольства для дитячих закладів і, не зважаючи на те, що норми споживання продуктів були мінімальними, проте вони давали хоч якусь надію дожити до наступного врожаю.

З урожаю 1931–1932 рр. у план заготівлі за тотальною розкладкою було вилучено майже весь хліб. Тому через антилюдську політику влади взимку 1932–1933 рр. смертність від голоду стала масовим явищем, зокрема серед такої вразливої категорії як діти. Навіть, представники установ

охорони освіти та медичних закладів визнавали, що створені для безпритульних і дітей-підкидьків притулки лише на 14 % забезпечені харчовими та матеріальними ресурсами (Шугальова, Молдавський, 2018: 199). Для прикладу, лише в одному Куп'янському дитячому містечку із загальної кількості дітей, які прибули з травня по липень 1933 р., смертність становила 45,6%. Окрім того, по окремих днях це явище набуло жахливих розмірів: з 17 числа в містечко надійшло 12 осіб, а померло 35; 10 липня надійшло 28, померло 28; 18 липня надійшло 5, померло 12 і 20 липня поступило 6, померло 16. За такою жахливою статистикою стоїть кілька факторів, одним із яких є антисанітарний стан дитмістечка: у корпусі діти сплять на підлозі на соломі і ряднах, більшість з них обідрані, знаходяться у своїй білизні, для їхніх потреб видано по одному відру і рушнику на 50-60 осіб. Проте все ж таки погано організоване, за рахунок централізованих продуктів, харчування відіграло основний і критичний вплив на здоров'я. Як вказано в доповідній записці, перший сніданок вони отримують без хліба і обов'язково готується затірка, що негативно впливає на шлунки навіть здорових дітей (ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 999. Арк. 76-77).

Загалом очевидно, що хвороби та виснаженість дітей через відсутність продовольчого забезпечення й антисанітарний стан інтернатних установ стали реаліями функціонування системи дитячих будинків. Навіть уповноважені структури в умовах тоталітарного режиму констатували це. У зверненні Наркомздоров'я від 19 січня 1933 р. до облздороввідділів наголошується на зовсім неприпустимому санітарному стані дитячих установ. За наявними в НКОЗ відомостями, серед дитячого населення спостерігається значна завошивленість і вибухи висипного тифу, що спостерігаються в дитбудинках та продукують десятки випадків висипно-тифозних захворювань, що є свідченням неприпустимого ставлення до питань боротьби з паразитизмом серед дітей (ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 42. Арк. 3). Для прикладу, у матеріалах обстеження дитячої колонії у с. Соколівка Крижопільського району в березні 1933 р. комісія описує жахливий санітарний стан закладу. У матеріалах вказано, що на подвір'ї біля ганку повно сміття, а по кімнатах бруд, тхне відходами. Більшість дітей обідрані й брудні. У приміщеннях холодно і діти звикли ходити у пальтах, шапках та хустках, не лише на вулиці, а й у кімнатах, класах і навіть спати в них. Через відсутність матраців частина ліжок не використовуються, а тому діти сплять по 3-4 на одному ліжку. Про нормальне хар-

чування також говорити не доводиться, адже з продуктів у наявності тільки борошно, цукор, крупа, а жири повністю відсутні. Були випадки, коли хліба не було в колонії декілька днів, їжа варилася несолона, а нестача супу поповнювали некип'яченою водою. Цілком зрозуміло, що за таких умов стан здоров'я вихованців став загрозливим для життя, переважна більшість дітей хворіють на малокрів'я, а всі дошкільники і частина молодших дітей на золотуху. Діти молодшого та середнього шкільного віку сидять по спочивальнях, чекають від сніданку на обід, а потім на вечерю. Діти старшого віку крім цього блукають по селу, переростки хуліганять, займаються крадіжками, відбиранням пайків у молодших. Населення села знає про життя в колонії, тому до дітей ставляться з жалістю, як до засуджених на голодування (ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1000. Арк. 7-10).

Схожа ситуація спостерігалася в будинку безпритульних у м. Дружківка Костянтинівської міської ради, де існує помешкання мало лише одну кімнату, що була надзвичайно навантажена: замість 100 осіб, станом на 26 травня 1933 р., проживало 320. Діти у дитбудинку перебували у надзвичайно жахливих умовах, у більшості відсутні ліжка, постільне приладдя та одяг. Через антисанітарний стан приміщення й нерегулярне проведення медичного огляду, серед дітей розповсюдженні епідемії тифу, скарлатини, хори, а відсутність асигнувань ставить будинок в надзвичайно складні умови у справі їх харчування (ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 142. Арк. 129).

У миргородському притулку одночасно перебувало близько 100 дітей віком від 2 до 17 років, яких щодня по 10-15 осіб возами доправляли в табір, на них же вивозили трупи померлих протягом доби (Скриль, 2017). Така ситуація зовсім не видається дивною, якщо взяти до уваги стан дитбудинку. Адже діти мусили перебувати у холодних кімнатах, що зовсім не опалювалися, спати зігнувшись по кутках, або в ліжках один на одному, тому що ліжка поламані, зовсім без білизни й матраців. Саме помешкання брудне, в стінах пробиті дірки, вночі воно зовсім не освітлюється, двері не закриваються і немає чергового, бо більшість вихователів, яких надсилають до дитбудинку, від праці відмовляються (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 449. Арк. 5). Миргородський дитячий будинок із так званого «притулку» перетворився на табір смерті. Вражаючу чисельність дитячої смертності у закладах опіки відображають спогади виховательки О.В. Бачинської: «щоранку, прокидаючись, я бачила поруч мертвих дітей. З деякими з них ще вчора грались.

На наших очах їх загортали в простирадла і відносили в погріб. Що з ними робили далі, ми в той час не задумувалися. Вмираюче село малюкам допомогти не могло» (Петренко, 2003: 303-304).

Окремої уваги заслуговує Юр'ївський міжрайонний дитячий будинок, що був розрахований на 135 дітей, але фактично в ньому перебувало 345. Для його розширення й реорганізації виділили спеціальну будівлю, але через відсутність достатньої кількості постільних речей, ліжок, матраців, не говорячи вже про зміну білизни, будинок знаходився у жахливих умовах. Відсутні баня й ізольатор, а тому здорові і хворі діти вимушені перебувати разом, зрозуміло, що про якісь санітарні умови говорити не доводиться, а смертність стала постійним явищем. Районне керівництво наголошувало на необхідності організації дитбудинку в місті, яке залишалося центром тяжіння для дітей. Адже тільки за два дні було підібрано з вулиці до 65 дітей, для яких гуртожиток не був обладнаний і не було жодних фондів постачання, що фактично ставило під загрозу їхнє життя (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6275. Арк. 182-184).

Подібна ситуація з перевантаженням і відсутністю продовольчого забезпечення склалася у Бердичівському дитбудинку. Секретар Бердичівського ГПК, повідомляючи обласний партійний комітет про важке продовольче становище міста станом на січень 1933 р., зазначав, що розташований у місті дитячий будинок розрахований на 60 дітей, але у ньому знаходиться 100, тому, харчування дітей та їх утримання є незадовільними (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6274. Арк. 18-19). Уже на початку червня того ж року кількість вихованців у дитбудинку зросла до 905 осіб, хоча бюджетом передбачалося утримання 220 дітей (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6276. Арк. 64).

Збільшення реального контингенту дитбудинку більше як у чотири рази від планового цілком унеможливило забезпечення більш-менш нормальних умов перебування дітей у закладі опіки і, на жаль, це явище було звичним у роки Голодомору-геноциду. До прикладу, на терені Дніпропетровської області станом на червень 1933 р. по 13 районах розташовувалося 49 інтернатні установи у яких нараховувалося 11 379 дітей, а бюджетом передбачалося утримання 4100 дітей, у Київській області 1 червня 1933 р. нараховувалося 193 дитбудинки, із них 58 новоорганізованих у період лютого та травня, із загальною кількістю дітей 22 267. Крім того, місцеве керівництво отримувало звинувачення, що вони «пішли по лінії найменшого опору, замість того, щоб організувати допомогу дітям на місцях, утворили цілу мережу

дитбудинків і до цієї роботи не притягли кошти громадськості» (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 445. Арк. 120-122).

У зведенні про стан боротьби з дитячою безпритульністю станом на червень 1933 р. прослідковуємо кількість безпритульних дітей та умови їх розподілення у заклади опіки по Харківській області. У документі вказано, що за час проведення кампанії масового підбору безпритульних відкрито 4 нові будинки і прийомники на 7 950 дітей, 4 дитмістечка, 1 ешелон-приймник у Харкові, де на 5 червня знаходилося 9 355 дітей. Старі дитбудинки переповнені й у них налічувалося 4 726 позаштатних дітей, а також у так званих «диких» будинках, що організовувалися безпосередньо сільською радою для сільських сиріт, за далеко неповними даними перебувало 9 350 дітей. Таким чином до 5 червня 1933 р. 33 026 дітей було направлено до дитбудинків. У Харкові крім звичайної мережі існували також установи для безпритульних: Цитовські бараки, що вміщали 3 тис. дітей, Салтівські бараки – до 4 тис., Клуб будівельників – 1 500, 15 школа – 1 500 дітей, у вагоні-приймнику перебувало пересічно від 800 до 1 500 дітей. Харчування по всіх дитмістечках місцева влада називає задовільним, адже на місцях сироти прикріплюються до шкіл та садків. Проте найгірший стан ешелону-приймника, де діти отримують по 150 гр. хліба і гарячу їжу один раз на день (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 445. Арк. 128-129). Такі умови були характерними для усіх закладів опіки різного типу по всій території УСРР, що ілюструє реальне ставлення влади до дітей у роки Голодомору-геноциду.

Відвертим блюзнірством виглядали окремі заходи влади, зокрема рекомендації стосовно організації побуту та харчування дітей у закладах державної опіки. Дитячим будинкам, як основному засобу боротьби з дитячою безпритульністю, Наркомздор'я надавав особливо важливого значення і у січні 1933 р. поширив серед всіх облздороввідділів санмінімум для будинків немовлят і дитбудинків для дітей від 2 до 4 років із загальними вимогами щодо їх організації та функціонування. За санмінімумом нові будинки для дітей віком від 2-ох до 4-ох років бажано організувати в приміській або дачній місцевості і всіх вихованців треба розподілити на окремі вікові групи У будинках немовлят повинна бути окрема група годувальниць, а кількість дітей в кожній групі не повинна перевищувати 15-ти. Щодо улаштування дитбудинку та порядку роботи в ньому, то кожна дитина повинна мати окреме ліжко та постільні речі. Діти від 9 місяців

до 4 років повинні мати по 4 зміни натільної білизни, 2 сукні, 6 пар панчіх, 1 парі взуття на рік, для прогулянки тепле пальто і шапочку. Постільна та натільна білизна у старших дітей повинна змінюватися 1 раз на 6 днів, а у малих за потребою. Діти, які вступають до будинку немовлят, повинні три тижні пробути в карантинному відділку, де за цей час їм роблять діагностичні проби, а дітям старшим 3-х місяців роблять щеплення віспи. Після трьох тижневого карантину дитину, яка не хворіє на інфекційні захворювання направляють до загального відділку, а хворих до відповідної лікувальної станова. До кожного дитбудинку прикріплюється лікар, що повинен відвідувати дитбудинки щодня (ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 58. Арк. 51-54). Звичайно, ці рекомендації залишалися тільки на папері і керівництво дитус-танов не могло їх реалізувати через відсутність матеріального і продовольчого забезпечення, а поширення таких документів було відвертим свідченням нищості радянської влади.

На охоплених голодом територіях України у 1932–1933 рр. стрімко зростає кількість дітей, яких підкидали до установ державної соціальної опіки. Про регулярність і масштаби даної ситуації свідчать спогади та робочі записи працівників дитячих установ, зокрема вихователька дитячого притулку №10 Зінов'ївська (нині Кропивницький) вказує у своєму щоденнику, що «...Чергу прийняла о 12 год. Знов було приведено 4 дітей, малих від 4 до 8 років, вошивих, виснажених, з пухлими ногами, про це складено відповідного акта...» (Дмитренко та ін., 2008: 188). За даними місцевих краєзнавців і споминами очевидців у Миргороді сиріт ловили радянські активісти, або дітей приводили до притулку батьки, сподіваючись врятувати їх від голодної смерті (Скриль, 2017).

Через все частіші випадки підкидання дітей, а головне продовольчу та матеріальну неспроможність інтернатних установ розміщувати контингент безпритульних і підкидьків, місцеве керівництво наголошувало на необхідності розширення існуючої мережі дитячих закладів і поліпшення їх матеріального стану. У доповідній записці секретарю Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвичу від 20 квітня 1933 р. зазначається про стрімке зростання дитячої безпритульності у Павлоградського районі. Вказано, що для допомоги організовано пункти у 7 містах з охопленням 710 дітей, а із фонду продовольчої допомоги відпущено на вказані потреби 700 пуд. борошна, що безумовно є мізерною кількістю для повноцінного харчування дитячого населення, оскільки про жодні інші продукти мова не йде.

Задля «ліквідації масових явищ опухання серед дітей» місцеве керівництво пропонує організувати в селах Межиріччя, Кочерижки, Троєцьке, В'язовка, Вербки постійні дитбудинки мінімум на 1500 дітей (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6275. Арк. 183). Але партійна влада навпаки мала плани скорочення мережі інтернатних установ, не замислюючись над долею безпритульних, сиріт, підкидьків, для яких дитячі будинки були примарною надією на виживання у роки геноциду.

У дусі соціальної політики радянської влади скорочень видатків, виникала необхідність розвантажити міські притулки за рахунок районних та колгоспних осередків, що власне і розпочалося влітку 1933 р. Дітей з тимчасових дитбудинків передавали на патронат чи до дитбудинків інших районів, відправляли до батьків. Сільськогосподарські райони неспроможні були утримувати на своєму мізерному бюджеті дитбудинки, тому вони намагалися перевести їх до інших адміністративних одиниць. Ця практика переведення дитбудинків в інші райони, скорочення їх кількості і навіть повне закриття набула масового характеру. Так, наприклад, по 21 району Дніпропетровської області в результаті розвантаження дитячих будинків з серпня по вересень 1933 р. відправлено до батьків 2 155 дітей, до інших районів та областей 1 601, передано на патронат 3 111 (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1211. Арк. 184). Практика передачі дітей на колективний та індивідуальний патронат стала типовою. Політбюро ЦК КП(б)У в своїй Інструкції «Про відправлення дітей на село» від 5 серпня 1933 р. ставить завдання в боротьбі з безпритульністю «передачу дітей-сиріт на патронат як колгоспам, так і окремим колгоспникам з таким розрахунком, щоб усі діти були передані на патронат по Харківській області до 15 вересня 1933 р., по інших областях – до 1 жовтня 1933 р.» (ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 284. Арк. 139). Нагляд і контроль за станом переданих дітей покладалися на Наркомат освіти та Наркомат охорони здоров'я України.

Значну роль у порятунку дітей в голодне лихоліття відіграло Всеукраїнське товариство «Друзі дітей». Вже напередодні голодного 1932 р. ситуація в закладах державної опіки над дітьми набувала загрозливого характеру, тому члени товариства регулярно проводили обстеження дитячих притулків і за підсумками складали акти (ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 557. 292 арк.). Товариством була проведена у 1933 р. перевірка становища патронованих дітей по Харківській, Київській, Чернігівській, Донецькій та Дніпропетровській областях, у ході якої було

встановлено, що діти, які знаходились на індивідуальному патронаті були у кращому становищі, ніж діти, яких передали на колективний патронат до колгоспів та радгоспів. Колгоспи, які самі не мали засобів існування, здебільшого створювали імпровізовані дитбудинки без вихователів та елементарного матеріально-технічного забезпечення, або ж відправляли дітей до найближчих дитбудинків.

У матеріалах обстеження наводяться жахливі приклади становища цих дітей. Зокрема, у артілі «Червона армія» Соловіцької сільради Харківської області 11 дітей завошивлені, зимою ходять в порваних літніх пальто, школи не відвідують. У колгоспі ім. Шевченка дитина заробила 140 трудоднів, доглядаючи худобу, але спить також з худобою у хліві. В артілі ім. Петровського Преображенської сільради Дніпропетровської області 18 дітей брудні, харчуються один раз на день, хворіють на коросту. В значно гіршому стані перебувають діти на патронаті в радгоспах. Як зазначається в матеріалах перевірки, у радгоспі Хаторга № 1 Харківської області 10 дітей віком від 10 до 13 років живуть в гуртожитку для робітників, брудні, завошивлені, працюють по 10-12 годин на добу, одержуючи зарплатню в 25 крб., з яких 23 крб. вираховують на харчі. У Гніванському радгоспі Вінницької області діти живуть в гуртожитку з робітниками, завошивлені, по три дні не одержують їжі, працюють понад силу. Зрозуміло, що в таких умовах патроновані діти школи не відвідують і через знущання дорослих та жахливі умови тікають у села. Так із скотарських радгоспів Дніпропетровської області, зокрема із радгоспу «Піонер» із 44 дітей втекло 21, з «Лютівки» із 33 втекло 14, з «Реконструктора» із 33 втекло 17 (ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1000. Арк. 17–18).

Від початку свого створення товариство «Друзі дітей» відіграло помітну роль у подоланні дитячої безпритульності та наданні матеріальної допомоги дитячим установам, хоча шефство над дитбудинками з боку товариства мало формальний характер. Не зважаючи на промовисті заяви керівництва місцевих осередків «Друзів дітей» щодо планів у подоланні дитячої безпритульності, а також покращення матеріального становища та забезпечення харчування у закладах опіки, актив-

них дій товариство не здійснювало. Зокрема, восени 1932 р., коли дитяча смертність набуває масового і сталого явища, Дніпропетровський виконком обговорював кошторис святкування річниці Жовтневої революції, що в голодні роки набуває першочергового значення для міських чиновників. За відсутності коштів для організації дитячого харчування та медичної допомоги, констатовано, що 10 тис крб. витрачено на жовтневі урочистості й свято з нагоди завершення виконання річного плану. Захід збігався з п'ятирічним ювілеєм дніпропетровського осередку «Друзі дітей», тому «...для закріплення досягнення роботи 1932 г...», а також для преміювання адміністрації та персоналу виділили ще 10 тис. крб. (ЦДАГО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 11–12). У розпал Голодомору та пік масової смертності, особливо серед дітей, на з'їзді товариства у березні 1933 р. обговорювалися питання про культурно-масову роботу серед дитинства на II п'ятирічку та перспективи діяльності.

Таким чином, спираючись на масив проаналізованих архівних матеріалів можна переконливо констатувати, що надання радянською владою пріоритетного значення економічній політиці та водночас ігнорування соціальної сфери, поглибило суспільну кризу, яка проявилася з початку утвердження комуністичного режиму в Україні і досягла свого піку в роки Голодомору-геноциду. На її тлі, у період 1932–1933 рр., незважаючи на зростання безпритульності, невпинно скорочувалась мережа існуючих дитячих будинків, а нововідкриті поодинокі заклади опіки не мали мінімального забезпечення, зокрема, постачання продуктів навіть не досягало рівня виживання.

Діяльність громадських товариств, зокрема товариства «Друзі дітей», спрямована на надання допомоги дітям, не завжди відповідала реальним потребам і викликам голодних років. Не заперечуючи його загалом позитивної ролі у процесі подолання дитячої безпритульності та участі у наданні допомоги соціальним установам різних типів, наголошуємо на не раціональному і не на цільовому використанні громадських коштів членами товариства у розпал Голодомору-геноциду, як, наприклад, на численні культурно-масові заходи, коли діти регулярно помирали від голоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дмитренко, Т., Чвань, Т. & Шустер, Є. (ред. кол.). 2008. *Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині: мовою архівних документів. Збірник документів і матеріалів*. Кіровоград: ДАКО.
2. Кульчицький, С. & Шаталіна, Є. 1989. *Становище дітей на Україні у 1931–1933 роках. Документальна розповідь*. Київ: Ін-т історії АН УРСР.
3. Марочко, В. 2012. Повсякденне життя колгоспного села. В: *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя*. Київ: Інститут історії України НАН України, 239-355.

4. Петренко, С. 2003. Голод 1932-1933 рр. на Полтавщині очима сучасників. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 493, 301-306.
5. Скриль, Д. 2017. «Від голоду кишечки у дівчорі були тонкі, як плівочка. Від кропиви, калачиків і трави розривало нутроші». *Країна*. 21 листопада. URL: https://gazeta.ua/articles/events-journal/_vid-golodu-kishechki-u-ditvori-buli-tonki-yak-plivochka-vid-kropivi-kalachikov-i-travi-rozrivalo-nutroschi/805024
6. Смолій, В. (відповід. ред.) 2002. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси*. Київ: Наукова думка.
7. Снайдер, Т. 2011. *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім*. Київ: Грані-Т.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф.1. Оп.6. Спр.284. 189 арк.
9. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.136. 573 арк.
10. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.142. 399 арк.
11. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.9. Спр.1259. 85 арк.
12. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.10. Спр.412. 204 арк.
13. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.10. Спр.438. 165 арк.
14. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.10. Спр.442. 93 арк.
15. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.10. Спр.444. 188 арк.
16. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.10. Спр.445. 180 арк.
17. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.10. Спр.449. 296 арк.
18. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.10. Спр.483. 91 арк.
19. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.10. Спр.1211. 187 арк.
20. ЦДАВО України. Ф.264. Оп.1. Спр.479. 204 арк.
21. ЦДАВО України. Ф.264. Оп.1. Спр.536. 98 арк.
22. ЦДАВО України. Ф.264. Оп.1. Спр.557. 292 арк.
23. ЦДАВО України. Ф.283. Оп.1. Спр.797. 277 арк.
24. ЦДАВО України. Ф.283. Оп.1. Спр.884. 157 арк.
25. ЦДАВО України. Ф.283. Оп.1. Спр.886. 87 арк.
26. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.14. Спр.42. 175 арк.
27. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.14. Спр.58. 318 арк.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1. Оп.20. Спр.6274. 201 арк.
29. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.6275. 230 арк.
30. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.6276. 114 арк.
31. ЦДАГО України. Ф.7. Оп.1. Спр.999. 112 арк.
32. ЦДАГО України. Ф.7. Оп.1. Спр.1000. 60 арк.
33. Шугальова, І. & Молдавський, Р. 2018. «Цветы жизни на асфальте»: діти в закладах опіки в роки Голодомору 1932-1933. *Scriptorium nostrum*. № 1. 188-204.
34. Шугальова, І. 2019. «Друзі» із каменем за пазухою (до історії створення та діяльності в роки Голодомору Всеукраїнського товариства «Друзі дітей»). *Scriptorium nostrum*. № 1. 205-222.

REFERENCES

1. Dmytrenko, T., Chvan, T. & Shuster, Ye. (red. kol.). 2008. *Holodnyi mor 1932-1933 rokov na Kirovohradshchyni: movoiu arkhivnykh dokumentiv. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [The famine of 1932-1933 in the Kirovograd region: in the language of archival documents. Collection of documents and materials]*. Kirovohrad: DAKO. [in Ukrainian]
2. Kulchytskyi, S. & Shatalina, Ye. 1989. *Stanovyshche ditei na Ukraini u 1931-1933 rokakh. Dokumentalna rozpovid [The situation of children in Ukraine in 1931-1933. Documentary story]*. Kyiv: In-t istorii AN URSS. [in Ukrainian]
3. Marochko, V. 2012. *Povsiakdenne zhyttia kolhospnoho sela [Everyday life of the collective farm village]*. V: *Ukrainske radianske suspilstvo 30-ky rr. XX st.: narysy povsiakdennoho zhyttia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 239-355. [in Ukrainian]
4. Petrenko, S. 2003. *Holod 1932-1933 rr. na Poltavshchyni ochyma suchasnykyv [The famine of 1932-1933 in Poltava region through the eyes of contemporaries]*. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. № 493, 301-306. [in Ukrainian]
5. Skryl, D. 2017. «Vid holodu kyshechky u ditvory byly tonki, yak plivochka. Vid kropyvny, kalachykyv i travy rozryvalo nutroschi» [«Because of hunger, children's intestines were as thin as a film. From nettles, rolls and grass tore the entrails»]. *Kraina*. 21 lystopada. URL: https://gazeta.ua/articles/events-journal/_vid-golodu-kishechki-u-ditvori-buli-tonki-yak-plivochka-vid-kropivi-kalachikov-i-travi-rozrivalo-nutroschi/805024 [in Ukrainian]
6. Smolii, V. (vidpovid. red.) 2002. *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini. XIX-XX st. Istorychni narysy [Political terror and terrorism in Ukraine. XIX-XX centuries. Historical essays]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
7. Snaider, T. 2011. *Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalynim [Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin]*. Kyiv: Hrani-T. [in Ukrainian]
8. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of the highest authorities and administration]*. F.1. Op.6. Spr.284. 189 ark. [in Ukrainian]

9. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.1. Op.9. Spr.136. 573 ark. [in Ukrainian]
10. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.1. Op.9. Spr.142. 399 ark. [in Ukrainian]
11. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.166. Op.9. Spr.1259. 85 ark. [in Ukrainian]
12. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.166. Op.10. Spr.412. 204 ark. [in Ukrainian]
13. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.166. Op.10. Spr.438. 165 ark. [in Ukrainian]
14. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.166. Op.10. Spr.442. 93 ark. [in Ukrainian]
15. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.166. Op.10. Spr.444. 188 ark. [in Ukrainian]
16. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.166. Op.10. Spr.445. 180 ark. [in Ukrainian]
17. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.166. Op.10. Spr.449. 296 ark. [in Ukrainian]
18. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.166. Op.10. Spr.483. 91 ark. [in Ukrainian]
19. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.166. Op.10. Spr.1211. 187 ark. [in Ukrainian]
20. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.264. Op.1. Spr.479. 204 ark. [in Ukrainian]
21. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.264. Op.1. Spr.536. 98 ark. [in Ukrainian]
22. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.264. Op.1. Spr.557. 292 ark. [in Ukrainian]
23. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.283. Op.1. Spr.797. 277 ark. [in Ukrainian]
24. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.283. Op.1. Spr.884. 157 ark. [in Ukrainian]
25. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.283. Op.1. Spr.886. 87 ark. [in Ukrainian]
26. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.342. Op.14. Spr.42. 175 ark. [in Ukrainian]
27. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.342. Op.14. Spr.58. 318 ark. [in Ukrainian]
28. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy) [Central State Archives of Public Organizations]. F.1. Op.20. Spr.6274. 201 ark. [in Ukrainian]
29. TsDAHO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.1. Op.20. Spr.6275. 230 ark. [in Ukrainian]
30. TsDAHO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.1. Op.20. Spr.6276. 114 ark. [in Ukrainian]
31. TsDAHO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.7. Op.1. Spr.999. 112 ark. [in Ukrainian]
32. TsDAHO Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration]. F.7. Op.1. Spr.1000. 60 ark. [in Ukrainian]
33. Shuhalova, I. 2019. «Druzi» iz kamenem za pazukhoiu (do istorii stvorennia ta diialnosti v roky Holodomoru Vseukrainskoho tovarystva «Druzi ditei») [«Friends» with a stone in his bosom (To the history of creation and activity during the Holodomor of the All-Ukrainian Society «Friends of Children»)]. *Scriptorium nostrum*. № 1. 205-222. [in Ukrainian]
34. Shuhalova, I. & Moldavskiy, R. 2018. «Tsvetyi zhizni na asfalte»: dity v zakladakh opiky v roky Holodomoru 1932-1933 [«Flowers of life on the asphalt»: children in care facilities during the Holodomor of 1932-1933]. *Scriptorium nostrum*. № 1. 188-204. [in Ukrainian]